

ТЕОРЕТИЧНІ НОВАЦІЇ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена теоретичним новаціям, що відбувалися у вітчизняній історіографії під впливом поширення позитивістської філософії у другій половині ХІХ століття. Головна увага приділяється проблемам теорії історичного процесу, головним категоріям його осмислення у працях В. Авсеєнко, М. Драгоманова, В. Іконникова, І Луцицького, П. Павлова та ін.

Останні десятиріччя позначені численними дискусіями в історичній науці щодо гносеологічних засад історії, що були стимульовані, з одного боку, т. зв. "викликом постмодернізму", а з іншого — незадоволенням істориків-практиків домінуванням найрізноманітніших варіацій соціально-історичних підходів до розгляду минулого, де за макропроцесами і структурами втрачається індивід, що є "агентом" історії й об'єктом її пізнання [1]. Водночас пошук нових теоретико-методологічних парадигм неможливий без докладного аналізу власної історіографічної спадщини, що є загалом необхідним атрибутом будь-якої науки і важливим підґрунтям її національних варіацій. В історичній науці важливим мотиваційним елементом виступає завдання створення "структурної історії історичної думки" (Х.-В. Бланке), як взаємозв'язаного процесу "позанаукових" та "внутрішньодисциплінарних" факторів розвитку наукової історіографії. У запропонованій статті розглядаються теоретичні новації, що відбувалися у вітчизняній історіографії під впливом поширення позитивістської філософії у другій половині ХІХ століття. Головна увага приділяється проблемам теорії історичного процесу, головним категоріям його осмислення.

Лібералізація суспільно-політичного життя в Росії та Україні, проведення демократичних реформ сприяли швидкому промислому розвитку країни, інтеграції її в європейську господарську систему і в орбіту загальноєвропейського розумового життя, де гостро постали проблеми теоретичного осмислення процесів, пов'язаних з розвитком промислового капіталізму, зростаючими протиріччями між буржуазією, пролетаріатом і домінуючою аристократичною

верхівкою. "Позитивна епоха" позначилася кризою ідеалістичної філософії, яка протягом багатьох років створювала підґрунтя для світогляду і виявилася неспроможною боротися з раціоналізмом, на допомогу якому прийшли природничі науки, вражаючи сучасників своїми грандіозними відкриттями [2].

В атмосфері господарського, технічного піднесення і політичного розвитку великих держав Заходу точні й природничі науки оволоділи думкою, використовуючи методологічні вказівки позитивістської філософії. Для історичної науки поширення позитивізму означало нові основоположні установки, які зближували її з фізикою, біологією, психологією, методами яких вона повинна була відшукати "природні закони" історії для створення істинної, універсальної, загальнолюдської історії. Філософія історії позитивізму з протилежних німецькому історизмові позицій розглядала категорії: "загальне" і "одиничне", "універсальне", "розвиток". "Загальне" виступало у формі суспільства, культурної і духовної єдності, як наслідок взаємодії і взаємозв'язку окремих індивідів. Держава, яка в німецькому історизмі була вираженням абсолютного духу, синтезом індивідуального і загального, у позитивізмі була наслідком прояву численних і складних переплетень індивідуального та інших факторів, лише як одна із форм існування суспільства. При цьому держава була не сталою, а однією із змінних форм суспільства. Таким чином, історичний інтерес переносився на "загальне", "індивідуальному" ж відводилась другорядна роль. Окремі індивіди, великі особи в історії розглядались лише як продукт свого середовища. Це приводило до соціологізації історії, заміни індивідуальної історії колектив-

ною — "історією без імен", за висловом О. Конта. Категорія "розвиток" у позитивізмі трактувалась як емпіричні узагальнення, пояснення того, що реально спостерігається, як суми дрібніших дій, що зводяться у ряди послідовних, постійно повторюваних змін, забезпечуючи тим самим розчленування єдиного потоку в минулому і можливість передбачити майбутнє. Цим же шляхом можна було реконструювати невідомі відрізки історії, за аналогією з подіями, які відбулися в іншому місці. Замість інтелектуального споглядання, інтуїції і діалектики вирішальним ставав закон причинності, правильної послідовності.

Нова філософська система захоплювала своїм доступним викладом, орієнтацією на коло-сальні відкриття природничих наук, соціальною спрямованістю й оптимізмом. Своїх прихильників вона мала серед російської й української інтелігенції — викладачів університетів, учителів гімназій, студентів, учнів старших класів гімназій тощо. М. Драгоманов згадував, що учитель історії полтавської гімназії О. Стронін проводив серед учнів "нову реалістичну філософію", а при викладанні Нової історії звертав особливу увагу на розвиток ідей, де кожна ідея ґрунтувалась на конкретних фактах. "Талант Строніна показувавсь у тому, що він переносив учеників у саму суть життя й інтересів кожної епохи і при тому, звісно, будив симпатію до передового інтересу епохи, так, що ученики переживали боротьбу за волю індивідуальної совісті в періоді Реформації, за просвіту в XVIII ст., за політичну волю, автономію націй і демократією з соціальною справою з кінця XVIII ст. В XVIII ст., перед французькою революцією, Стронін викладав нам політичні теорії Вольтера, Монтеск'є і Руссо, а в XIX, перед 1848 р. — соціальні Оуена, С. Сімона, Фур'є і ін. При цьому курс історії доводився до останнього року, так що ученик, скінчивши його, міг собі орієнтуватись у тому, що кругом нього робилось. Так ми, кінчаючи курс по весні в 1859 р., просто перейшли від лекцій до газет, в яких тоді розказувалась справа італ'янська, якої герої нам знані з класу"* [3]. Отже, не випадково В. Бузескул зазначав, що студенти 70-х років "із книг, у крайньому випадку історики і юристи, вважали обов'язковим прочитати Бокля, Д. Мілля, Спенсера" [4].

Загалом можна погодитись із думкою української дослідниці Л. Таран, що російський позитивізм мав специфічні відмінні риси, внаслідок невирішеності багатьох проблем російського суспільства. Серед них Л. Таран виділила: "1) більш ранній і глибокий вплив марксизму на

російську ліберальну історіографію (у практиці історичного дослідження це знайшло свій вияв у вивченні економічних аспектів минулого); 2) більш ранній, ніж на Заході, вплив молодої тоді науки соціології і широке використання порівняльно-історичного методу як інструмента розробки соціологічних понять і категорій; 3) більш слабкий і перехідний вплив неокантіанства" [5]. Можна прийняти без заперечень перші два положення, однак останнє вимагає певних уточнень. По-перше, загальновідомо, що у 80—90-х роках, період поширення так званого "другого позитивізму", що являв собою спробу синтезу кантіанства і кантіанства, ця філософська система стала домінуючою в європейській філософії. Вона зосередилась переважно на гносеологічних проблемах, намагаючись стримати (правда, не завжди успішно) наступ неокантіанства, до якого приєдналось чимало колишніх "правовірних" позитивістів (для прикладу, відомий український філософ В. Лесевич). По-друге, серед російських істориків вірними позитивізму до кінця залишались лише окремі з них (П. Павлов, І. Лучицький, який "із західних культурних впливів більш за все відобразив на собі французький з деяким навіть упередженням до всього німецького" [6] і М. Ковалевський). Широкий загальний істориків дотримувалась дуалістичних поглядів. Наприклад, М. Драгоманов неодноразово підкреслював це у своїх працях ("ми зовсім не стоїмо за всяких попів науки, доктринерів-позитивістів") [7]. На це звертав увагу у своїх спогадах про М. Драгоманова професор Петербурзького університету І. Гревс: "У філософії в нього немає цілісного світогляду, але за методом свідомо схильність до "позитивізму", він рятується від його дурних сторін "критицизмом" (можливо, не зовсім усвідомленим кантіанством, але здоровою науковістю, реалізмом мислення, характерними для нього, так би мовити, від природи і чудово культивованими) — і все тим же "історизмом". Він називає серед своїх "основних"[...] — раціоналізм. Але він, власне, цурається духу цього догматичного напрямку філософської думки. Думається, що він просто неправильно його вживає. Він розуміє під ним саме науковість (мабуть, на протиположність метафізичній точці зору)" [8]. Водночас сам М. Драгоманов, оцінюючи праці свого учителя О. Строніна "Історія і метод", "Політика як наука", "Історія суспільства", писав так: "Стронін думав писати свої праці як позитивність, а тим часом всі звички його думки виховались у старій школі гегеліанства, та, окрім того, відповідно тій школі підібрав він собі історичний матеріал, витолковувал усі його деталі. Тільки по-

* Збережено стиль спогадів М. Драгоманова.

* Слово нерозбірливе.

ряд із тим незвичайні теоретичні здібності автора вкупі з позитивізмом продиктували йому масу гостроумніших заміток, дедукцій, найдорожчих для філософа історії..." [9]. Можна стверджувати, що в цих словах ключ для розуміння тих процесів, які відбувалися у розвитку вітчизняної історичної думки, коли досить міцні традиції німецької ідеалістичної філософії історії з'єднувались з новомодним позитивізмом. На підтвердження нашої тези можна навести слова російського історика М. Кареева, який, характеризуючи байдуже ставлення істориків до соціології (як відомого, важливого елемента філософії історії позитивізму), писав, що воно було наслідком успадкованої з минулих часів небажанням займатися загальною теорією історії "не в смислі теорії історичного знання з її технікою історичного дослідження, а в смислі теорії історичного знання у філософському висвітленні". Причиною цього, на думку М. Кареева, був брак відповідної літератури, а також те, що з середини XIX ст. "філософія історії втратила взагалі мінутний кредит, але якщо її довірливі побудови вже не викликали до себе довіри, то все ж таки на загальних історіологічних теоріях наших вчених-істориків продовжував зберігатися деякий ідеалістичний наліт, котрий сильно заважав прийняттю основних положень соціології, що зароджувалася" [10]. До цього напряму належали такі відомі історики: І. Лашнюков, В. Іконников, В. Авсеєнко, Ф. Фортинський та ін. Досить обережно ставились до позитивізму і швидко наближались до неокантіанства Д. Багалій, О. Брікнер, О. Трачевський і молоде покоління істориків, серед яких виділимо П. Ардашева, В. Піскорського, В. Бузескула, які після методологічних дискусій кінця XIX — початку XX ст. прийняли логіку історичного пізнання Г. Ріккєрта. Історична думка України і Росії досить швидко еволюціонувала у бік неокантіанства, враховуючи колосальний вплив німецької історичної думки і традиції російської історіографії.

Поширення позитивізму неминує приводило до заміни нових світоглядних орієнтирів, критики метафізичних філософсько-історичних систем і намагання з нових позицій розглянути предмет історії, її завдання, відповіді на ключові питання теорії історичного процесу — як відбувається історичний розвиток, які його результати і в чому полягає його смисл? Очевидно, що це наштотувало істориків на розв'язання таких філософсько-історичних проблем, як об'єктивність історичного знання, закономірність історичного процесу, історичний розвиток, роль особи і мас в історії, свобода і необхідність в історії, універсалізм історії тощо.

Швидкий розвиток природничих наук породжував скептичне ставлення до суспільних наук, які застосовували не встановлені на основі досвіду "закони природи", а суб'єктивні спекулятивні теорії. "Якщо щось особливо характеризує історичну науку в її сучасному розвитку, так це пануюче в ній свавілля особистих поглядів і суб'єктивної логіки, що не дозволяє їй визначити свій метод і свій зміст", — писав В. Авсеєнко [11]. На пануючий в історичній науці суб'єктивізм звертали увагу І. Лучицький і М. Драгоманов [12]. Таке становище змушувало самих істориків відмовляти історії у праві називатися наукою. Так, І. Лучицький писав, що "історія, у власному розумінні цього слова, не будучи ще остаточно наукою, дуже часто стає засобом для визначення самої нації, відображає в собі сучасність, засвоює її потреби, устремління і надії, підпорядковується її вимогам, часто змушуючи історика давати те чи інше тлумачення, яке спотворює самі факти. Спираючись на думки, засвоюючи їх, історик у наш час у більшості випадків дає для науки значно менше, ніж він міг би дати їй за інших умов, так що лише у небагатьох випадках хронікер може відкрити і вказати на дійсні й міцні завоювання в науці" [13]. Тому основним завданням історичної науки повинно було стати подолання її суб'єктивізму. Історик "у своїх творах, перш за все, повинен мати на увазі історичну істину, — твердив П. Павлов. — Тільки тоді його твори будуть повністю відповідати своїй меті, коли в них, відповідно до сучасних вимог, буде пояснена, у всій її об'єктивній правді, минула дійсність: історія в жодному разі не повинна бути суб'єктивною" [14].

Переважна більшість істориків була переконана, що подолання суб'єктивізму в історичній науці пов'язане з відмовою від спекулятивної, за висловом М. Драгоманова, "ретроградної" німецької філософії історії, зокрема, філософсько-історичної системи Гегеля, яка утвердила в історичній науці "метафізичну теорію безумовного прогресу і навела на думку, що історичні явища не повторюються, а зміна форм життя підтримувала цю думку в масі освіченого суспільства" [15]. На його думку, наслідком цього стало те, що у більшості монографічних синтетичних досліджень "ставиться апріорно мета людського розвитку, народи групуються відповідно до абстрактної ідеї як ступені загальнолюдського розвитку, історія власного розвитку кожного народу залишається на задньому плані і народне життя зображується тільки з певного боку, — того, який більше може підходити до апріорно встановлених моментів загальнолюдського життя. Зрештою, наслідком суб'єктивно-логічного погляду на історичне життя у філософських тво-

рах часто з являються довільні і неправильні пояснення і групування фактів" [16]. Аналогічних поглядів дотримувався також І. Лучицький, який досить гостро критикував сучасну німецьку історіографію за пануючий у ній "метафізичний дух", якому приписувалась особлива сила в історії, за неспроможність німецьких істориків мислити за межами метафізичних теорій, пояснювати історичний матеріал просто і "природно". "Метафізичний дух, нездатний творити науку..., проник у всі історико-філософські праці Німеччини і створив лише широку і сміливу теорію Гегеля. Але у сорокових роках відбулись глибокі зміни. Чисто науковий дух поступово став оволодівати умами, і філософія історії отримала поштовх завдяки працям Кетле і Конта та їхніх послідовників — Бокля, Дрепера та ін. У них уперше особистий елемент, особисті погляди відокремилися від наукових, і речі стали розглядатися самі по собі. Розв'язання питання про історію як науку стало безумовним. Дивитися на історію як на "вихователку життя" або як на ілюстрацію, що доводить думку, що всі отримують за заслугами, стає тепер вже неможливим" [17].

Критика ідеалістичної філософії історії, вимога об'єктивності історії як необхідної передумови її науковості вимагали чіткого визначення предмета історії. Так, для І. Лашнюкова предмет і завдання історії як науки полягали "у поясненні причин, внутрішнього зв'язку причин у минулому людства" [18]. П. Павлов вважав, що історія людства є "самопізнанням у минулому стосовно суспільного та індивідуального розвитку". Він був переконаний у тому, що "історична наука повинна бути, за своїм поняттям, не тільки мистецькою прагматичною розповіддю про ті чи інші події або особи, не тільки історичною системою життя цілого людського роду або якоїнебудь нації, але мати значно вище призначення — бути теорією, тобто поясненням законів розвитку людини у двох відношеннях: по-перше, стосовно його природи оскільки вона незмінна завжди і всюди; по-друге, стосовно прогресу людського суспільства й особистості, у природному середовищі, у просторі і часі" [19]. Такої ж думки дотримувався І. Лучицький, для якого відтворення фактів на основі вивчення джерел було лише допоміжною роботою. А, отже, "те, що може зробити з історії науку, є відшукування тих законів, які управляють розвитком людства; без пізнання цих законів історія завжди залишатиметься на рівні простої розповіді, придатної лише для шкіл; тільки визначення міцних принципів у вигляді законів розвитку піднесе історію на рівень науки" [20]. Визначаючи предмет історичної науки, В. Авсеєнко вважав, що у суспіль-

ному житті діють дві паралельні сили, між якими існує постійний взаємозв'язок. Одна з них "управляє" політичним і громадянським життям, а інша визначає інтелектуальну діяльність. Вивчення минулого, як окремих народів, так і людства в цілому, складало предмет історії і для М. Драгоманова. Завданням же "об'єктивно-історичного дослідження" повинен стати пошук тих явищ, "які викликає певна суспільна сила, певний суспільний порядок, чим він обумовлюється" [21].

Отже, історія визначалась як теоретична дисципліна, предметом якої є суспільство і завданням якої повинен стати пошук законів, що дають змогу проаналізувати суспільні зміни і передбачать його майбутній розвиток. "Очевидно, що зміна в житті може відбутися лише тоді, коли попередньо відбудеться зміна в галузі думки, і практичне застосування певних теорій приведе до результатів лише у тому разі, коли вони перестануть бути простими думками і стануть законами, доведеними так само точно, як закони точних наук, — наскільки, зрозуміло, така точність мислима в галузі таких складних явищ, як явища соціальні, — писав І. Лучицький. — Іншими словами, зміни в житті і практиці прямо залежатимуть від створення соціології як науки. Тоді і тільки тоді стане можливим покласти кінець існуючому порядку, оскільки тільки тоді стануть відомими закони суспільства, закони співвідношення його складових елементів, як і закони його послідовних змін, тобто буде створене тверде підґрунтя для виведення практичних правил" [22]. Взагалі І. Лучицький надзвичайно захоплювався філософією позитивізму і, як свідчили очевидці, вважав, що завданням історичної науки повинен бути фактичний коментар до V і VI томів "Курсу позитивної філософії" О. Конта [23]. Теорія історії є, власне, "соціальна динаміка", яка має справу "з явищами того періоду в житті людства, коли вперше почали розвиватися і діяти основні засади нового життя: індустріалізм і наука... Робота соціолога полягає не тільки у тому, щоб зробити ряд узагальнень, але й у тому, щоб дослідити кожний окремий елемент у житті західноєвропейського суспільства", — писав І. Лучицький. Історик скептично ставився до спекулятивних універсально-історичних конструкцій, переконував, що основний інтерес дослідника повинен бути спрямований на вивчення локалізованих у просторі й часі історичних структур, а фактичний матеріал завершуватися узагальненням і визначенням закономірностей історичного розвитку. Певною мірою думку І. Лучицького поділяв і М. Драгоманов, для якого ідеалом історичного дослідження було те, що "поставило б на першому плані об'єктивне вивчення

фактів, пояснення кожної сторони життя кожного народу умовами, від яких вона залежить, і показ поступових змін побуту кожного народу окремо" [24].

Закономірність історії визначалась тим фактором, що, спостерігаючи явища суспільного життя, історик "наштовхується на одні й ті ж, вже давно нам знайомі факти, зустрічає події, які незмінно і невинно повторюються" [25]. "Спостерігаючи ряд суспільних явищ, які складають зміст історичної науки, ми помічаємо в них певного роду послідовність, впізнаємо в них наявність певних соціальних та історичних законів..." [26]. Видима повторюваність і послідовність історичних подій та явищ дає змогу дослідникові не тільки побудувати каузальний ряд, узагальнити, синтезувати матеріал, а й вивести певні закони історичного розвитку. "Якщо ж і в історії ми помітимо цілий ряд фактів одного роду і відділимо від них родові ознаки, тоді у багатьох випадках виявиться, що певні явища історичні повторюються за певних умов — висновок, який і є уже закон історичний, — писав М. Драгоманов. — Якщо ж спостереження покаже, що певні явища повторюються з меншою силою або зовсім перестають повторюватися, тому що певні умови для них послаблюються або перестають існувати, то це спостереження також приведе нас до іншого закону, тобто, власне, до того ж самого, тільки інакше вираженому" [27].

Однак, повторюваність історичних подій недостатня для виведення законів історичного розвитку. Необхідно визначити їхній взаємозв'язок у локалізованих у просторі й часі статичних структурах. "Слідуючи за зв'язком історичних подій, ми поступово можемо дійти до таких явищ, які, діючи як найближча причина історичного факту, самі, однак, не будуть такими, як, наприклад, географічний устрій країни, або клімат... Мало того, такі явища, будучи постійно діючими, обумовлюють не одну подію (як, наприклад, Пелопонеська війна, Пунічні війни і т. п.), а цілий ряд їх, або, краще сказати, цілий рід їх. Ось тут ми і приходимо до завдання вловити спільну норму явищ певного роду, тобто закони їх", — писав М. Драгоманов. Аналогічної думки дотримувався також І. Лучицький: "Безумовно, якби ми стали розглядати і вивчати кожний елемент, який входить до складу певного тіла, без всякого зв'язку його з іншими, ми могли б мати підставу заперечувати можливість виведення закону, оскільки ми отримали б лише просту послідовність вічно змінних фактів. Оскільки ці елементи вивчаються разом, у взаємовпливі їх один на одного, як у просторі, так і в часі, — результат виходить інший: дослідник помічає певну правильність, як у зміні подій, так

і в їх співвідношенні у просторі, правильність, яка дає йому підстави передбачити існування закону". Для І. Лучицького головне завдання історика полягає в тому, щоб з'ясувати "в якому співвідношенні знаходились усі ці елементи, який вплив вони мали один на одного, який із них мав найбільшу дію у даний час або був причиною розвитку інших". Таким чином, М. Драгоманов і І. Лучицький дотримувалися так званої "теорії факторів", поділяючи позитивістське розуміння історичного процесу як багатофакторного, в якому взаємодіють різноманітні фактори — політичні, економічні, релігійні, психологічні тощо.

Поняття "закон" розглядалося з натуралістичних позицій, оскільки, "не існує різкої грані, яка відділяє явища духу від явищ природи і яка ставить їх у протиріччя". Відповідно й історичні закони розумілись на зразок законів природничих наук. "Закони історичного розвитку однакові тому, що однакові причини породжують однакові наслідки. Але застосування їх може бути різним, а це залежить уже від умов країни, на які тому і необхідно звертати увагу", — писав В. Іконников [28]. Для М. Драгоманова історичні закони — це певні емпіричні узагальнення, на основі яких можна "вловити загальну норму явищ певного роду". Головною ж ознакою історичного закону виступала прогнозуюча функція — "можливість провістити, передбачити явища". Історія, як наука про людську діяльність, повинна дати висновки, які мають таке ж практичне значення, як і висновки інших наук, наголошував М. Драгоманов. Такої ж думки дотримувався і П. Павлов, для якого практична користь історії полягала в тому, що вона дає "певну можливість знайтись у сучасному і ближньому майбутньому".

І. Лучицький ототожнював соціальну динаміку як теорію історії з філософією історії. На його думку, соціальна динаміка була новим явищем, поява якої обумовилась виникненням "основної ідеї динаміки, закону прогресу". Вчений вважав, що ідея прогресу зародилась у XVI ст. у працях французьких мислителів і розумілась як прогрес виключно в розумовій сфері. "Загальну теорію прогресу, закон прогресивного розвитку, формулу прогресу" спробували створити французькі й шотландські мислителі XVIII ст., які заклали підвалини соціальної динаміки. Робота по узагальненню всіх висновків, зроблених у попередньому столітті, була проведена О. Контом у його "Курсі позитивної філософії". "Те, що було зроблено ним, спиралось на такі міцні засади, було проведено з такою очевидністю, що все, внесене згодом у науку, було лише коментарем і розвитком або їх слабкою видозміною", —

писав І. Лучицький, повністю підтверджуючи цією фразою оцінку сучасниками його світоглядних орієнтирів.

І. Лучицький визнавав складність соціальних явищ, які є результатом як постійних, так і випадкових причин. Оскільки ж останні найбільше виявляються в духовній сфері й "ніколи не в змозі зробити повну переміну в розвитку людства, принаймні, ми не знаємо досі жодного факту, який доводить це...", то необхідно вивести дію постійних причин, законів, які управляють ходом розвитку". Учений поділяв сферу буття на матеріальну і духовну, твердячи, що безумовний прогрес відбувається в матеріальній сфері — "розвиток цей (у новий час) виходив докорінним чином з індустріального елемента, за яким слідував розвиток естетичний, і що власне науковий почався лише в XVI столітті як результат розвитку попередньо вказаних двох елементів... Тут вперше головний заправляючий елемент нового життя, елемент індустріальний, виступив на сцену, як щось цілком розвинене і самостійне". Учений продовжував розвивати економічний напрям в історії навіть після того як перестав спеціально займатися теоретичними проблемами науки, вважав економічну історію "вагомим і найважливішим підґрунтям для встановлення наукових законів хоціології" [29].

Ідея прогресу в історії поділялась і М. Драгомановим, для якого вона виступала не лише в онтологічному, а й у гносеологічному плані — як реальний і об'єктивний критерій наукового пізнання історії. Як зазначалося вище, М. Драгоманов не був послідовним прихильником позитивістської філософії історії, що позначилось на його розумінні прогресу в історії. У своїх ранніх роботах він піддавав критиці "метафізичну ідею безумовного прогресу", пов'язував прогрес з категорією "порядок" [30]. Учений допускав, що прогрес в історії людської цивілізації не завжди був послідовний: "у кожного народу в окремість відбуваються коливання при прагненні до прогресу" [31]. Вплив зовнішніх умов може призупинити прогрес народу або нації. Основою прогресу є властиві людині як суспільній істоті прагнення до задоволення потреб, реалізація власної самодіяльності на громадській, культурно-науковій і політичній ниві [32]. Водночас М. Драгоманов не дотримувався економічного монізму, розглядаючи прогрес як рівнодію економічних, політичних, соціокультурних факторів — "тому, що економічні успіхи, яким допомагала й урядова опіка, наводять на думку про

пошук гарантій доброго громадського порядку, а розумовий розвиток полегшує усвідомлення такого порядку". "Тільки тепер склались остаточно й допевнились і думки передових людей XVIII ст. про природний невинний поступ громадський наперед — прогрес, — поступ у господарстві, в громадських порядках, у науках і знаннях". У пізніших роботах мислитель повертався до ідеї безумовного прогресу, який визначає хід всесвітньої історії, або "людської цивілізації" ("природний і безупинний поступ в історії", "безперервний прогрес через громадську працю", "європейські поступові ідеї", "єдина провідна нитка безпохибного людського поступу" [33] і т.д.). Ідея прогресу була для М. Драгоманова основою світогляду, "котрий тепер руководить усією наукою, — того світогляду, що не признає на світі нічого постійного, стоячого (статичного), а бачить тільки переміну (еволюцію), рух (динаміку)" [34]. Однак, у літературі зустрічається думка, що в останніх працях ("Чудацькі думки про українську національну справу", "Старі хартії вільностей") М. Драгоманов "виразно заперечує ідею прогресу і діалектики і схиляється до теорії історичного коловороту, яку обґрунтовував ще італійський історик і філософ XVIII століття Джамбаттісто Віко і розвинули у своїх дослідженнях О. Шпенглер, Р. Віппер, П. Сорокін та інші" [35].

Позитивізм XIX ст. і зростаючий престиж природничих наук поступово зруйнували традиційне релігійне і метафізичне уявлення про світ, замінили філософські системи німецького ідеалізму популярними натуралістичними концепціями світу. Натуралістичний детермінізм нової історіософії з інших позицій розв'язував онтологічні проблеми, приводив до соціологізації історії, позбавляючи її індивідуалізованої сутності, акцентував увагу на матеріальних і психологічних факторах буття. Антиісторизм у поєднанні з абстрактними ідеями породжували сциєнтизм у гносеології, що позначилось на натуралізації методів історії. Формалізація методів дослідження була складовою частиною філософії позитивізму, необхідною передумовою "об'єктивного" наукового дослідження. Досягнення природничих наук розглядалися основоположниками позитивізму як методологічне знаряддя для вирішення завдань соціальної науки і політики. Методи природничих наук вони протиставляли релігійній і спекулятивно-метафізичній інтерпретації фактів.

1. Не маючи можливості навести повний список літератури з цієї цікавої проблеми, зупинимося лише на наступних: *Th. Brechenmacher*, Postmoderner Geschichtsdiskurs und Historiographiegeschichte. Kritische Bemerkungen mit Blick auf eine narrativistische Darstellung // *Historisches Jahrbuch*, 1999 (119), S. 295–306; *C Conrad u. M. Kessel* (Hg.), *Geschichte schreiben in der Postmoderne*. Beitrage zur aktuellen Diskussion, Stuttgart 1994; *U. Daniel*, Clouner Kulturschock. Zu den aktuellen Debatten der Geschichtswissenschaft // *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*. 1997(48), S. 195–218, 259–278; *G Eley* Problems with Culture: German History after the Linguistic Turn // *Central European History*. 1998, Vol. 31 (3), P. 197–227; *R.J. Evans*, *Fakten und Fiktionen: ueber die Grundlagen historischer Erkenntnis*, Frankfurt (Main) u.a 1998; *M. Hildermeier*, *Osteuropaeische Geschichte an der Wende*. Anmerkungen aus wohlwollender Distanz // *Jahrbuecher fuer Geschichte Osteuropas*. 1998, Bd. 46 (2), S. 244–255; *G. G. Iggers*, *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, Hannover and London 1997; *Сергій Стельмах*. Парадигми історичної думки у XX столітті // *Політична думка*.— 1997.— № 4.— С 153–169 та ін.

2. *Виндельбанд В.* Философия в немецкой духовной жизни XIX столетия // *Виндельбанд В.* Избранное: Дух и история,— М., 1995.—С. 334–335.

3. *Драгоманов М. П.* Два учителя // *Драгоманов М. П.* Вибране. ("... мій задум зложити нарис історії цивілізації на Україні").— К., 1991.— С 594–598.

4. *Бузескул В.* Из истории Харьковского университета второй половины 60-х годов прошлого века. (Личные воспоминания) // *Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури*.— Х., 1927.— № 6.— С. 13.

5. *Таран Л. В.* Историческая мысль Франции и России. 70-е годы XIX — 40-е годы XX вв.— К., 1994.— С. 44–45.

6. *Кареев Н.* Памяти двух историков // *Анналы*.— 1922.— № 1.— С. 166.

7. *Драгоманов М.* Шевченко, українофіли й соціалізм.— К., 1914.— С. 132.

8. *Гревс И. М.* Воспоминания о Драгоманове. Научные интересы и умственный облик // *Общественная мысль России XIX в.*— М., 1986.— С. 239–240.

9. *Драгоманов М. П.* Два учителя...— С. 602.

10. *Кареев Н. И.* Основы русской социологии.— С.-Пб., 1996.— С. 153–154.

11. *Авсеенко В.* Идеализм и материализм в истории // *Отечественные записки*.— 1863.— № 5.— С. 8.

12. *Лучицкий И.* Предисловие // *Спенсер Г.* Описательная социология.— К., 1878.— С. 1; *Драгоманов М. П.* Государственные реформы Диоклетиана и Константина Великого // *Университетские Известия*.— 1865.— № 2.— С. 2.

13. *Лучицкий И.* Обзор литературы по философии истории за 1872 год // *Знание*.— 1873 — № 9.— С. 66.

14. *Павлов П.* Опыт введения в историю // *Отечественные записки*.— 1874.— № 5.— С. 289.

15. *Драгоманов М. П.* Положение и задачи науки Древней истории // *Драгоманов М. П.* Вибране...— С. 74, 78.

16. *Драгоманов М. П.* Программа по истории Древнего Востока // *Университетские Известия*.— 1865.— № 10.— С. 3.

17. *Лучицкий И.* Обзор литературы...— С. 73.

18. *Лашников И. В.* Пособие по изучению русской истории критическим методом.— Вып. 2.— К., 1874.— С. 77.

19. *Павлов П.* Вказ. пр.— С. 286.

20. *Лучицкий И.* Обзор литературы...— С. 72.

21. *Драгоманов М.* Государственные реформы...— С. 20.

22. *Лучицкий И.* Обзор литературы...— С. 64.

23. *Кареев Н.* Памяти двух историков...— С. 166–167.

24. *Драгоманов М. П.* Программа по истории Древнего Востока...— С. 5.

25. *Лучицкий И.* Обзор литературы... — С. 59.

26. *Авсеенко В.* Вказ. пр.— С. 12.

27. *Драгоманов М. П.* Положение и задачи науки Древней истории...— С. 78.

28. *Иконников В. С.* Общий взгляд на развитие науки русской истории // *Университетские Известия*.— 1868.— № 10.— С. 22.

29. *Лучицкий И. В.* О задачах экономической истории // *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*.— Кн. 10.— К., 1896.— Отд. 1.— С. 45.

30. *Драгоманов М.* Государственные реформы... — С. 3.

31. *Драгоманов М.* Император Тиберий // *Университетские Известия*.— 1864, № 1.— С. 36.

32. Там само. На це звернула увагу *Л. Гаєвська* у цікавій і змістовній статті "Літературно-естетична концепція Драгоманова в контексті культурософії XIX ст." // *Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова*.— К., 1991.— С 51.

33. *Драгоманов М.* Листи на Наддніпрянську Україну. Вид. 2-е.— К., 1915.— С 32–38.

34. *Драгоманов М.* Чудацькі думки про українську національну справу // *Драгоманов М. П.* Вибране...— С. 558

35. *Потульніцький В. А.* Ідея прогресу в політичній спадщині М. Драгоманова // *Михайло Драгоманов і українське національне відродження*.— К., 1991.— С 121.

Stelmakh S. P.

THEORETICAL INNOVATIONS IN NATIVE HISTORIOGRAPHY IN THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY

The article deals with theoretical innovations under the influence of spreading the philosophy of positivism in the second half of the 19th cent. The main attention is paid to the problems of historical process and principal categories of its comprehension in the works of V. Avseenko, M. Dragomanov, V. Ikonnikov, I. Luchitsky, P. Petrov etc.